

УДК 94(477 – 25):725.94

Рафальська Г.В.,

аспірантка кафедри історії України

Київського університету імені Бориса Грінченка

КИЇВСЬКІ ПАМ'ЯТНИКИ ТАРАСУ ШЕВЧЕНКУ В КОНТЕКСТІ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПОЕТА

У статті розглядається історія встановлення київських пам'ятників Тарасу Шевченку (1919–1939 рр.) в контексті утвердження радянської моделі вшанування пам'яті поета.

Ключові слова: Тарас Шевченко, пам'ятники, Київ.

Протягом 70-річного панування в Україні радянська тоталітарна влада активно маніпулювала образом та ідеями Тараса Шевченка, використовуючи незаперечний авторитет народного поета як знаряддя для досягнення власних політичних цілей. У світлі ідеологічних вказівок партійних лідерів Шевченко поставав, насамперед, як поет-революціонер, захисник пригноблених соціальних низів, борець проти соціального, національного та релігійного гніту.

Серед перших значних агітаційних заходів більшовицького уряду був ленінський план «монументальної пропаганди», який передбачав ліквідацію пам'ятників, споруджених «на честь царів та їхніх слуг» і, одночасно, встановлення монументів видатним борцям за світле майбутнє людства. 30 липня 1918 р. Раднарком з ініціативи В.І. Леніна затвердив список з 66 осіб, на вшанування яких передбачалося поставити монументи. У ньому ім'я Тараса Шевченка опинилося поруч з іменами Маркса, Енгельса, Спартака, Герцена, Бакуніна, Соф'ї Перовської та інших¹. Жоден з цих пам'ятників не зберігся до наших днів. Виготовлені з нетривких матеріалів — гіпсу, дерева, цементу, — вони заздалегідь були приречені на швидке руй-

---

¹ Список лиц, коимпредложено поставить монументы в г. Москве и других городах РСФСР, представленный в СНК Отделомизобразительныхискусств Народного Комиссариата по просвещению // Известия ВЦИК. — 1918. — 2 августа. — № 163 (427).

нування. Тому слугували типовим прикладом показухи, характерної для радянської влади вже з перших днів її існування.

Перші радянські пам'ятники Шевченкові, роботи скульпторів Сергія Волнухіна і Яна Тільберга, встановили у листопаді 1918 р. у Москві та Петрограді. Тексти промов, виголошених під час їхнього відкриття, яскраво свідчать про справжні наміри більшовиків. На урочистому мітингу в Москві представник Народного комісаріату національних справ товариш Сова-Степняк заявив: «На його (Шевченка) батьківщині, Україні, ні Центральна Рада, ні Скоропадія не згадали його, бо вони щиро чули, що він не їхній, що вони являють з себе тих, проти котрих він боровся все життя, і коли б Тарас Григорович був живий, він був би з нами, а не з «самостійною» Україною, ...бо він наш федераліст, а не самостійник. І ми крикнемо самостійникам: геть руки від дорогого поета-мужика! Хай живе Радянська влада на Вкраїні! Хай живе Радянська влада в усьому світі!»² А 29 листопада 1918 р. в Петрограді нарком освіти А.В. Луначарський зауважив, що відкриття пам'ятника українському поетові збігається з радісними звістками, які надходять з України. Там знову революція, яка може закінчитися тільки братським з'єднанням Радянської України з Радянською Великоросією³.

Захопивши владу в Україні на початку 1919 р., більшовики вирішили офіційно відзначити Шевченкові роковини. Згідно з розпорядженням Народного комісара освіти УСРР В. Затонського 11 березня 1919 р. проголосили «днем пам'яті великого народного поета Тараса Шевченка». У цей день для школярів замість занять були заплановані лекції, а для робітників і селян — концерти та мітинги, на яких Т. Шевченка мали показати «як першого борця за кращу долю трудящого люду»⁴.

Проте у Києві, який лише 5 лютого 1919 р. залишили війська Української Народної Республіки, відзначення 58-х роковин Т. Шевченка набуло вигляду дивного поєднання більшовицьких революційних гасел з демонстративним громадським вшануванням

² Свято відкриття пам'ятника Тарасу Григоровичу Шевченкові. 3-го листопада 1918 року у Москві // Известия-Вісти. — 1919. — 11 березня. — С. 1–2.

³ Берг Л. Перші пам'ятники / Л. Берг // Образотворче мистецтво. — 1939. — № 2–3. — С. 77.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 128.

Т. Шевченка як провідника ідеї національного визволення українського народу. Бюро української преси повідомляло, що 11 березня 1919 р. о 10-ій годині ранку на Софійській площі почали збиратися перші групи маніфестантів з портретами Т. Шевченка і червоними прапорами, на яких значився напис: «Хай живе всевітня радянська соціалістична республіка». У Софійському соборі тричі поспіль відслужили церковну панахиду за Тарасом Шевченком, під час якої протоієрей Української автокефальної православної церкви Нестор Шараївський виголосив промову про святі заповіді Кобзаря. Після цього велелюдна процесія під спів Вічної пам'яті та «Заповіту» рушила вздовж Володимирської вулиці. Співи часто переривалися вигуками «Слава Україні». Коли колона проходила повз будинок Українського клубу (зараз будинок по вул. Володимирській, 42; вхід до станції метро «Золоті Ворота»), звідти винесли український прапор. Маніфестанти зустріли його схвальними вигуками, зупинилися і декілька разів проспівали гімн «Ще не вмерла Україна». Потім колона пройшла Хрещатиком до будівлі Центральної поштової контори, де відбувся мітинг, що завершився «вічною пам'яттю» Тарасові Шевченку⁵.

Цього дня у Києві з нагоди Шевченківського свята відбулися дитячі ранки, концерти та вечірні вистави у театрах. Проте ніде не знаходимо згадки про встановлення пам'ятника поетові. Виявилося, що перший радянський монумент на честь Т. Шевченка з'явився у Києві не в березневі Шевченківські дні, як можна було б припустити, а 1 травня 1919 р. — **на Свято праці**. Київські газети повідомляли про встановлення 8 погрудь «ватажків пролетаріату»: Володимира Леніна, Льва Троцького, Карла Маркса, Тараса Шевченка, Якова Свердлова, Карла Лібкнехта, Фрідріха Енгельса і Рози Люксембург⁶.

Як зазначає мистецтвознавець Вадим Павловський, гіпсове погруддя Шевченка, роботи київського скульптора Федора Балавенського, встановили «проти входу до історичного музею на Олександрівській вулиці (зараз — Національний художній музей України на вул. Грушевського), лицем до музею, тобто спиною до площі, на яку ця вулиця виходить. Поет був зображений в остан-

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1738. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 208–212.

⁶ До святкування 1-го Травня // Більшовик. — 1919. — 27 квітня (№ 14). — С. 3; Праздник труда — 1-ое мая // Коммунист. — 1919. — 4 травня (№ 49). — С. 3.

ніх роках життя, без шапки; загальне трактування було побутово-реалістичне»⁷.

Погруддя простояло лише чотири місяці. На початку вересня 1919 р. денікінці, захопивши місто, скинули й розбили його на шматки. Проте залишилася фотографія понівеченого пам'ятника, яка зберігається зараз у фондах Національного музею Т. Шевченка.

Під час наступного перебування Києва під владою більшовиків, 11 березня 1920 р., на Михайлівській площі, підзвучки Інтернаціоналу, було встановлено ще одне гіпсове погруддя Т. Шевченка. Для нього було використано постамент, що залишився від поваленого пам'ятника на честь княгині Ольги. У Національному музеї історії України зберігається оригінальна фотографія, зроблена в день відкриття погруддя⁸. Автор пам'ятника — професор Української академії мистецтв Бернад Кратко, зобразив поета традиційно — у смушкочовій шапці. Цікава деталь: коли пам'ятник готували до відкриття, то бокові скульптури Кирила й Мефодія та Андрія Первозваного, що раніше оточували княгиню Ольгу, не зняли, а поспіхом закрили фанерою. Цей комплекс споруд з погруддям поета в центрі, кияни жартома прозвали «Шевченко на броневіку»⁹. Під час урочистого відкриття народний комісар освіти УСРР В. Задонський заявив: «Робітничо-селянська влада не забуває своїх попередників. Ми шануємо Тараса Шевченка, як першого дійсного українського більшовика, який ще тоді боровся з ненависним панством, з князями та попами, котрі затемнювали мозок всьому народові. Хай живе наш перший український революціонер Тарас Шевченко!»¹⁰ Погруддя простояло близько двох місяців і було знищене під час чергової зміни влади у Києві.

Питання про встановлення у Києві пам'ятника Т. Шевченку знову було порушено у 1923 р. Київський губвиконком 11 березня 1923 р. вирішив спорудити його на постаменті, що залишився від демонтованого пам'ятника графу Бобринському¹¹. Також були пропозиції встановити пам'ятник Шевченку в Університетському

⁷ Павловський В. Шевченко в пам'ятниках 1861–1964 / Заг. ред. Ю. Лавріненка. — Нью Йорк, 1966. — С. 19.

⁸ Національний музей історії України. — Ф-22310.

⁹ Павловський В. Шевченко в пам'ятниках 1861–1964. — С. 19.

¹⁰ Шевченковське свято // Більшовик. — 1920. — 13 березня (№ 58). — С. 2.

¹¹ Пролетарская правда. — 1923. — 11 марта.

парку, на місці поваленої скульптури імператора Миколаї або над Дніпром, чи знову на Європейській площі¹². Однак справа так і не зрушила з місця.

Протягом наступних дванадцяти років про спорудження у Києві монументу Кобзареві офіційно не згадувалося. Влада переймалася встановленням пам'ятників поету в Харкові (місці перебування уряду радянської України) та на могилі Шевченка у Каневі. Про Київ, до якого 1934 р. було перенесено столицю радянської України, згадали у 1935 р.

10 квітня 1935 р., через два тижні після відкриття монументу на честь Т. Шевченка в Харкові, ухвалюється постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У про спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Києві. Відкриття пам'ятника у сквері навпроти державного університету запланували на березень 1936 р. до 75-ї річниці з дня смерті поета. Проектування було доручено ленінградському скульптору, автору харківського пам'ятника Т. Шевченкові, Матвію Манізеру¹³.

Провідну тему майбутнього монументу визначив секретар ЦК КП(б)У Павло Постишев: «Суть, основа Тараса — в його революційній творчості, яка відображала віковичне незадоволення, бунт трудового селянства проти поміщиків, проти багатіїв»¹⁴.

Будівництво розтягнулося на чотири роки, впродовж яких скульптор М. Манізер запропонував 10 варіантів пам'ятника.

1 грудня 1935 р. комітет у складі товаришів С. Косіора, П. Постишева, П. Любченка, В. Галицького, І. Якіра, В. Затонського, І. Шелехеса та А. Хвилі обговорив перший проект монументу. Пам'ятник являв собою скелю, на верхів'ї якої стоїть фігура поета. На нижніх виступах скелі автор розташував дві групи з 12 фігур: перша відображала гніт кріпацтва, друга — селянське повстання. У підніжжі пам'ятник оточував басейн з водою, який мав доповнювати композицію. Комітет взяв поданий проект за основу. М. Манізеру доручили переробити окремі деталі, після чого внести

¹² Мокроусова О. Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві / Мокроусова О. // Пам'ятки України. — 2014. — № 2. — С. 74.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 374. — Арк. 1. Про спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченкові у Києві // Пролетарська правда. — 1935. — 11 квітня (№ 84). — С. 1.

¹⁴ Пам'ятник великому поетові-революціонеру в столиці Радянської України // Пролетарська правда. — 1935. — 11 квітня (№ 84). — С. 1.

проект на остаточне затвердження, з розрахунком, щоб пам'ятник було цілком закінчено до весни 1937 р.¹⁵

Весною 1936 р. нарком освіти **В. Затонський** та начальник управління у справах мистецтв А. Хвиля їздили до Ленінграда приймати перероблений проект. На цей раз вирішили, що потребує доопрацювання сама фігура поета¹⁶.

У жовтні 1936 р. скульптор привіз до Києва моделі двох варіантів майбутнього пам'ятника, які півтори години прискіпливо оглядали керівники партії та уряду. Позитивну оцінку дістав варіант, що зображував сповненого гніву та рішучості Шевченка, який стоїть на гранітній скелі. Навколо скелі були послідовно розміщені фігури виснаженого працюю селянина-косаря, матері, що потайки від панських наглядачів годує немовлятко, дві фігури селянок-жінок, які уособлювали тяжку жіночу долю. У центрі композиції закутий у кайдани кріпак тягнувся до тих, хто уже взяв у руки каміння, вили, сокири та рішуче здійснює бунт проти царату. Поет-революціонер ніби брав участь в усьому житті кріпаків, закликаючи їх до повстання. Передбачалося, що пам'ятник буде заввишки 10–11 метрів, з них сама постать поета — 4 метри. Запланували закінчити виконання всього пам'ятника у бронзі та граніті через 12–15 місяців, тобто на початку 1938 р.¹⁷

27 березня 1937 р. Політбюро ЦК КП(б)У схвалило останній, поданий скульптором М. Манізером, проект робочої моделі пам'ятника¹⁸. Двома днями пізніше скульптор у листі до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора повідомив, що приступив до виконання у глині одночасно трьох фігур для монументу, в тому числі й фігури самого Шевченка¹⁹.

Після цього, аж до кінця літа 1938 р. в архівах і пресі немає жодної згадки про стан будівництва пам'ятника Шевченку в Києві. Пояснення цьому одне: впродовж 1937–1938 рр. внаслідок сталінських репресій було знищено все вище партійне керівництво радянської України. Таким чином припинив роботу і комітет по спорудженню пам'ятника.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6656. — Арк. 21–22.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 408. — Арк. 184–185, 203.

¹⁷ Модель пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Києві // Пролетарська Правда. — 1936. — 6 жовтня (№ 231). — С. 1.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 438. — Арк. 69.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7103. — Арк. 58–59.

Нові керівники України на чолі з першим секретарем ЦК КП(б) У М. Хрущовим у травні 1938 р. створили урядовий комітет по проведенню 125-річного ювілею з дня народження Т.Г. Шевченка. Головою призначили драматурга-орденоносця О. Корнійчука²⁰. Вже на першому публічному засіданні 7 серпня 1938 р. комітет звернувся до Верховної Ради УРСР і Раднаркому України з проханням вжити заходів, щоб до дня ювілею завершити в Києві будівництво пам'ятника поетові²¹.

11 вересня 1938 р. М. Хрущов, члени урядового Шевченківського комітету та інші високопосадовці оглянули та затвердили з деякими змінами подану М. Манізером модель пам'ятника, яку виставили у музеї російського мистецтва. Але з опису видно, що це вже зовсім інший проект пам'ятника Т. Шевченку. Замість багатофігурної композиції М. Манізер пропонує колосальний монумент заввишки 14 метрів. На п'єдесталі з червоного граніту височить 7-метрова бронзова фігура поета²².

Чому ж автор так кардинально змінив проект? На це питання дослідники дають різні відповіді. Мистецтвознавець В. Павловський пише, що попередня модель не сподобалася М. Хрущову. Він вирішив, що пам'ятник має занадто багато фігур, і розпорядився взяти з нього лише одну фігуру — самого Шевченка, але встановити її не в Києві, а на могилі поета в Каневі. Натомість, для київського пам'ятника М. Манізер повинен був виготовити нову фігуру, без будь-яких додаткових скульптур²³. Такій версії подій є документальне підтвердження: 5 лютого 1939 р. Раднарком УРСР прийняв постанову про будівництво нового пам'ятника на могилі Т. Шевченка в Каневі, «використавши для цього бронзову фігуру Т.Г. Шевченка висотою 3,6 метра роботи заслуженого діяча мистецтв скульптора Манізера»²⁴. Сам скульптор у своїй статті в журналі «Образотворче мистецтво» (№ 2–3, 1939 р.) прямо зазначає: «Після довгих шукань,

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 463. — Арк. 108.

²¹ Перше засідання урядового комітету // Більшовик. — 1938. — 9 серпня. — С.3.

²² Пам'ятник Т.Г. Шевченкові в Києві // Радянський Київ. — 1938. — № 12–13. — С. 34.

²³ Павловський В. Шевченко в пам'ятниках 1861–1964. — С. 26–27.

²⁴ Тарахан-Береза З. Святіяна. Науково-історичний літопис Тарасової Гори / З. Тарахан-Береза. — К., 1998. — С. 408.

за вказівкою М.С. Хрущова, я виготовив новий проект, де вся увага глядача повинна бути зосереджена на фігурі самого поета».

Іншу версію даної події наводить український скульптор Іван Макогон. Зокрема, він дає відповідь на питання, чому Хрущов вирішив відправити до Канева виготовлену для Києва фігуру Шевченка: «Вирішити долю майбутнього пам'ятника зібралася комісія під головуванням Тичини. Побачивши статую Шевченка, висотою 3,6 метра, ми відчули, що її розміри не відповідають підготовленому вже постаменту... Саме тоді й виникла думка, щоб саме Манізер виконав і проект пам'ятника для Шевченкової могили, використавши вже готову бронзову постать поета, що не підійшла Києву»²⁵.

У листопаді 1938 р. новий проект пам'ятника Т. Шевченку в Києві був остаточно прийнятий урядовим Шевченківським комітетом і затверджений постановою Раднаркому УРСР. Спорудження пам'ятника вирішили провести без запроєктованих навколо нього гранітних лав і ваз. Начальник управління у справах мистецтв тов. Компанієць обґрунтував це так: «Якщо будувати з лавками, то потрібно 2300 тис. руб., а без лавок — 1300 руб.»²⁶

Протягом наступних трьох місяців скульптор М. Манізер працював над виготовленням нової фігури Шевченка. Нарешті, 26 лютого деталі пам'ятника спеціальним поїздом прибули з Ленінграда до Києва.

Урочисте відкриття пам'ятника Т. Шевченку в Києві відбулося 6 березня 1939 р. і зібрало близько 200 тисяч учасників. З урядової трибуни перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов звернувся до присутніх з такими словами: «Тільки при радянській владі те, про що мріяв великий Кобзар, втілено у життя. Щасливо і радісно живе український народ у братській співдружності народів СРСР. Сьогодні ми зібрались у сім'ї вольній, новій — сім'ї, про яку мріяв Тарас Григорович»²⁷. Проте, напевно, найточніше про радянську політику у сфері вшанування пам'яті Шевченка висловився один з організаторів комуністичного тоталітарного режиму — Лев Троцький:

---

²⁵ *Тарахан-Береза З.* Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової Гори / З. Тарахан-Береза. — К., 1998. — С. 409.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 505. — Арк. 12–13, 14.

²⁷ Велике свято соціалістичної культури // Пролетарська правда. — 1939. — 8 березня (№ 54). — С. 2.

«Сталинская бюрократия возводит памятники Шевченко, но с тем, чтобы покрепче придавить этим памятником украинский народ и заставит его на языке Кобзаря слагать славу кремлевской клике насильников»²⁸.

У подальші роки сприйняття скульптурного образу Т. Шевченка, його значущість у свідомості українського суспільства, цілковито нівелювали ті ідеологічні та історичні обставини, в яких проходило спорудження цього монументу. Зрештою, пам'ятник став символом національного відродження України.

Рафальская А.В.

**КИЕВСКИЕ ПАМЯТНИКИ ТАРАСУ ШЕВЧЕНКО
В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ СОВЕТСКОЙ МОДЕЛИ
ПАМЯТИ ПОЭТА**

В статье рассматривается история установления киевских памятников Т. Шевченко (1919–1939 гг.) в контексте утверждения советской модели памяти поэта.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, памятники, Киев.

Rafalska A.

**TARAS SHEVCHENKO MONUMENTS IN KYIV
IN THE CONTEXT OF ESTABLISHMENT OF THE SOVIET MODEL
HONORING THE POET'S MEMORY**

The article presents the history of installation of Taras Shevchenko monuments in Kyiv (1919–1939) in the context of establishment of the Soviet model honoring the poet's memory

Key words: Taras Shevchenko, monument, Kyiv.

---

²⁸ Троцкий Л. Об украинском вопросе. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotm465.htm>